

Boekzaal der geleerde wereld

Ellinoor Bergvelt e.a. (red.), *P.C. Wonder (1777-1852). Een Utrechter in Londen*. Eindhoven: Lecturis, 2015. 160 p. geïllustreerd in kleur. ISBN 978-94-6226-154-9. € 25

De Schotse kunstverzamelaar John Murray maakte in 1819 een reis naar Nederland, waarover hij vier jaar later anoniem een boekje publiceerde. Hij wilde oude kunst zien, maar hoopte ook eigentijds talent te ontdekken. De kennismaking in Utrecht met de schilder Pieter Christoffel Wonder beviel zo goed, dat hij besloot om hem naar Londen te halen. Tussen 1824 en 1832 vervaardigde Wonder in Engeland een groot aantal portretten van Murray en diens familie en vrienden. Tegelijkertijd werkte hij aan een enorm doek waarop hij een imaginaire kunstgalerij uitbeeldde met een groot aantal topstukken uit Britse privéverzamelingen. Het schilderij diende als een soort voorproef van een nog op te richten nationaal museum. Wonders beste werk uit die tijd was echter een sfeervol doorkijksje in de hal van zijn deftige Engelse woning, met heer en hond en een tafel met jachtbuit. Hij was zo op het schilderij gesteld dat hij het zijn leven lang in eigen bezit hield.

In de winter van 2015-2016 hield het Utrechtse Centraal Museum voor het eerst een overzichtstentoonstelling. Wonders vroege pseudo-zeventiende-eeuwse tafereeltjes boden weinig verrassends, maar onder zijn tekeningen en zijn portretten van de toenmalige Utrechtse elite bevonden zich enkele hoogtepunten, zoals het majestueuze portret van de medicus Bleuland. Een aparte zaal was gewijd aan het grote museumstuk dat Wonder in opdracht van Murray maakte, met zijn ambitieuze verheerlijking van de Britse kunstcollecties. Na dit misschien wat al te hoog gegrepen werk lijkt hij de draad te zijn kwijt geraakt. Hij slaagde er na de dood van zijn beschermer niet in om in Londen een nieuw publiek te vinden, en toen hij terugkeerde naar Utrecht was hij vervreemd van de vaderlandse kunstwereld. Pogingen tot pikanterie, zoals zijn schilderij van de befaamde courtisane Lola Montez, hielpen hem niet verder. Wonder had, schreef Christian Kramm in 1864 in zijn handboek, 'zijn echt Hollandsch penseel niet uit Londen teruggebragt'.

De tentoonstelling was op een aantrekkelijke manier aangevuld met negentiende-eeuwse meubels en kostuums uit de collectie van het Centraal Museum. De bijschriften deden een poging om van Wonder een romanticus te maken, maar de fraai verzorgde catalogus slaat die richting niet in. De hoofdstukken, van acht verschillende auteurs, spreken elkaar soms tegen, maar dat is gezien de beperkte hoeveelheid biografische gegevens wellicht onvermijdelijk. Het best gedocumenteerd is de bijdrage van Annemiek Hoogenboom over Wonder als Utrechts portretist. Is Wonder nu een heronddekt genie? Daarvoor was zijn werk te ongelijk van niveau. Het laat nog eens overtuigend zien hoe moeilijk het was voor een Nederlandse schilder uit de vroege negentiende eeuw, ook voor iemand met veel talent, om een eigen richting te vinden tussen alle historische en moderne voorbeelden en alle verschillende eisen van publiek en kritiek. Zijn *Trappenhuis in Londen* uit 1828 blijft intussen, met zijn ongewone perspectief en zijn behaaglijke aandacht voor de details van het dagelijks leven, een dierbaar bezit van het Utrechtse museum – inderdaad, een klein wonder.

Wessel Krul

Christianne Smit, *De volksverheffers. Sociaal hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016. 444 p. geïllustreerd. ISBN 978-90-870-45-46-3. € 39

Volksverheffers: dat klinkt sarcastisch. Tot voor kort was het gebruikelijk de motieven van sociale hervormers uit het verleden kritisch te bezien en dat doet Christianne Smit af en toe. Ze wijst op de vaak bevoogdende houding en de paternalistische instelling van de volksverheffers (p. 338), die het beste met de minder welvarende Nederlanders voorhadden, maar wier beschavingsoffensief gedragen werd door een burgerlijke moraal die niet vanzelfsprekend aansloot bij de opvattingen van de mensen die verheven moesten worden. In oudere literatuur worden de

burgerlijke initiatieven om tot een harmonische samenleving te komen vaak gezien als een uiting van het slechte geweten van de heersende klasse.

Ondanks de kritische noten van Smit is de teneur van haar boek niet veroordelend. Zij stelt dat de sociale inspanningen van de burgerij kunnen worden gezien als teken van een nieuw sociaal elan. Ik las dit goed geschreven en voortreffelijk gedocumenteerde boek als een lofzang op wat particulier initiatief aan sociale hervormingen tot stand wist te brengen tussen 1870 en 1914. Wie naar de wortels van onze verzorgingsstaat – of wat daar nu nog van over is – zoekt, zal die in dit boek vinden. De maatschappelijke problemen die wij tegenwoordig benoemen als een gemis aan sociale cohesie, als gebrek aan individuele en gemeenschappelijke ontplooiing en als achterblijvende ontwikkeling van sommige groepen, werden ook toen onderkend en met veel inzet aangepakt. Hadden wij nu maar iets van het durf en het doorzettingsvermogen van de burgers van toen! Daar steken onze vrijwilligersbaantjes maar bleek tegen af.

Natuurlijk zat Nederland toen anders in elkaar dan nu en waren de oplossingen anders. Maar de doelstellingen van toen zijn niet gedateerd. Iedere Nederlander zou in goede lichamelijke en geestelijke gezondheid een gepaste welvaart dienen te bereiken, toegang moeten hebben tot kennis en volop kunnen deelnemen aan het maatschappelijke en culturele leven.

In studies over de geschiedenis van de gezondheidszorg, het onderwijs, de jeugdbeweging, het bibliotheekwezen en dergelijke is al vaak beschreven hoe tal van sociale verwoorvenheden teruggaan tot het initiatief van maatschappelijk betrokken burgers aan het einde van de negentiende eeuw. De kunstgeschiedenis vertelt ons dat de doelstellingen van de Arts & Crafts beweging en de utopische vergezichten van de historische avant-garde raakvlakken hadden met allerlei reformbewegingen. Een van de grote verdiensten van dit boek is dat dit gangbare perspectief wordt omgedraaid. Smit onderzoekt de volksverheffers als één groep, ze bekijkt hun samenstelling, hun onderlinge overeenkomsten en verschillen, de rollen van mannen en vrouwen en hun vele internationale contacten. Ze onderscheidt het optreden van de volksverheffers van de liefdadigheid voor 1870 en beschrijft de overname van hun doelstellingen en werkwijze door de instituties die na de Eerste Wereldoorlog de maatschappij gingen inrichten: overheden, politieke partijen en religieuze organisaties. Deze instituties konden meer slagkracht, professionaliteit, geld en draagvlak inbrengen dan de burgerlijke initiatieven, maar hun verzuilde karakter hield wel de scheidslijnen tussen de diverse Nederlandse gemeenschappen in stand.

In de inleiding kenschetst Smit de doelstellingen van de volksverheffers als het scheppen van een harmonieuze gemeenschap waarin een ieder zich kon ontplooiën zonder klassenstrijd en de daarbij behorende chaos en revolutie. Actief en *hands on* werd er aan de harmonieuze gemeenschap gebouwd; de afstand die er vroeger bestond tussen de liefdadige schenkers en de behoeftigen was hier niet aanwezig. De klassen ontmoetten elkaar bij de activiteiten die werden opgezet en uitgevoerd door de volksverheffers zelf. Ook al waren deze activiteiten doortrokken van de burgerlijke moraal en de daarbij horende karaktereigenschappen als ijver, doorzettingsvermogen en driftregulering, dat nam niet weg dat veel arbeiders werden bereikt en geholpen.

Het aanbod van de volksverheffers bestond uit een zeer gevarieerd geheel van lezingen, cursussen en clubs tot volkstuinjes, uitstapjes en vakanties. Op basis van onderzoek naar misstanden werd de gezondheidszorg toegankelijker, werden er betere woningen ontworpen en werd natuur dicht bij de stad aangelegd. De gedachtewereld was gestoeld op het radicale en sociale liberalisme: iedereen kansen bieden zonder de maatschappelijke orde te verstoren.

De hoofdstukken die daarop volgen zijn breed opgezet met veel aandacht voor de internationale context waarin de Nederlandse volksverheffers opereerden. In het eerste hoofdstuk gaat het over de wijze waarop de burgerij aan de informatie kwam over hoe de laagste klassen moesten leven. Smit laat zien hoe belangrijk de realistische en naturalistische literatuur en beeldende kunst van de tweede helft van de negentiende eeuw zijn geweest. De kunsten openden letterlijk de ogen van de gegoede klasse voor de ellende van arbeiders en paupers. Het tweede hoofdstuk behandelt de belangrijkste figuren en de internationale contacten binnen de beweging van de sociale hervormers. In het derde hoofdstuk 'De nieuwe mens in een nieuwe wereld. Utopische dromen en daden', worden diverse utopische blauwdrukken voor de nieuwe samenleving gepresenteerd, van vredespaleizen tot kolonies en modelfabrieksdorpen zoals het Agnetapark in Delft.

In hoofdstuk vier staat de zorg rondom de arbeiderswoning centraal. In het daarop volgende hoofdstuk gaat het over onderwijs, geestelijke vorming en vrijetijd die bij voorkeur zou moeten doorgebracht met lezen en handenarbeid als alternatief voor de kroeg. Ook de nieuwe onderwijsvisies van die tijd worden besproken: lager onderwijs volgens Steiner, Dalton en Montessori en de oprichting van de Volksuniversiteit. In hoofdstuk zes, 'Gezondheid en natuur' gaat het om lichamelijke ontwikkeling (vooral van vrouwen en kinderen), waarbij de toenmalige wetenschappelijke ontdekkingen op het gebied van voeding en gezondheid samenvielen met de ideeën van de hervormers. Het laatste hoofdstuk neemt de thema's van het tweede hoofdstuk weer op en vat de doelstellingen van de volksverheffers samen in paragrafen met titels als 'maakbaarheid', 'sociale ethiek', 'betrokkenheid met eigendunk' en 'de plicht van de middenklasse'.

Zeer boeiend is de verhandeling over de rol van mannen en vrouwen binnen deze groep. Vrouwen konden zich emanciperen door zich professioneel in te zetten voor sociale hervorming, mannen begaven zich op terreinen die eerder als vrouwelijk waren bestempeld. Op enkele uitzonderingen na hielden de vrouwelijke hervormers zich niet zo bezig met de politiek en de strijd voor het vrouwenkiesrecht. Smit verklaart dit door de volle agenda's van deze vrouwen, maar wijst ook op het gegeven dat de sociale hervormers zich over het algemeen verre hielden van directe politieke actie en werkten zij waar nodig samen met socialisten en liberalen. Smit besluit dit mooie hoofdstuk met de constatering dat de klassengrenzen niet werden uitgewist en dat de arbeiders zich moesten houden aan de door de hervormers aangegeven kaders. Maar er was wel sprake van allerlei nieuwe contacten tussen de klassen. Burgerdames en -heren betraden niet alleen de woningen van arbeiders, maar nodigden hen ook bij zich thuis uit. Buurthuizen, parken en speeltuinen waren plaatsen waar privé en publiek samenvielen. De volksverheffers zagen wel in dat veel problemen niet louter door particuliere hulp konden worden opgelost, besluit Smit dit hoofdstuk. Naarmate 'staat' en 'maatschappij' steeds meer met elkaar vervlochten raakten, ging na de Eerste Wereldoorlog het volksverheffingswerk uiteindelijk deel uitmaken van het politieke veld. Het laatste hoofdstuk beschrijft het parcours van particuliere reform naar nationaal welzijnsbeleid.

Marlite Halbertsma

Salvador Bloemgarten, *Justus Swavings wondere bestaan. Wereldreiziger van 1784 tot 1835*. Amsterdam: Boom, 2015. 415 p. ISBN 97-89089-535-979. € 24,90.

In het voorwoord van dit boek verantwoordt de auteur, historicus Salvador Bloemgarten, de keuze voor zijn onderwerp: het leven van de 'vrijwel vergeten domineezoon Justus Swaving'. Hij bespeurde bij zichzelf een voorkeur voor gebeurtenissen en personen binnen 'breukvlakken', belangrijke keerpunten in de geschiedenis. Meest kenmerkende resultaten daarvan zijn de omvangrijke biografieën *Henri Polak, sociaal democraat 1868-1943* (1993) en *Hartog de Hartog Lémon, 1755-1823. Joodse revolutionair in Franse Tijd* (2007). In het geval van Justus Swaving lijkt 'breukvlak' te zwak uitgedrukt: als er even geen breukvlak te zien was maakte hij er zelf wel een. Herhaaldelijk stortte hij zich in avonturen, of hij kwam er per ongeluk in terecht – het onderscheid is niet altijd duidelijk.

Hier ligt een belangrijk verschil met de levens van Henri Polak en Hartog de Hartog Lémon. Deze beiden streefden ernaar om op positieve wijze vorm te geven aan hun tijd, als vakbondsleder, politicus, arts, voortrekker in het emancipatieproces van minderbedeelde (joodse) bevolkingsgroepen. Swaving daarentegen leefde zoals het uitkwam en probeerde steeds de omstandigheden naar zijn hand te zetten, soms op moreel niet helemaal onberispelijke wijze.

Zijn levensloop geeft aanleiding om weer eens tegen elkaar af te wegen in hoeverre de mens zelf de geschiedenis maakt en in hoeverre hij erdoor bepaald wordt. Veel van Swavings lotgevalen zijn het gevolg van steeds veranderende staatkundige constellaties, die doorwerkten in de uiteenlopende delen van het Westelijk halfrond waar hij zich ophield. Als hij, afkomstig uit een keurig predikantengezin in Naarden, kiest voor een opleiding tot cadet bij de oorlogsvloot van de Bataafse Republiek, is dat een eigen – of liever eigenwijze, want het gaat hier om een twaalf-

jarige – beslissing. Maar dat hij vervolgens tot aan de Vrede van Amiens in 1802 een speelbal wordt in de oorlog van Engeland tegen Frankrijk was zeker niet de bedoeling. Evenmin kon hij vier jaar later, na enkele ‘normale’ jaren, de reikwijdte voorzien van zijn impulsieve huwelijk met een charmante mulattin, erfdochter van een vermogende plantage-eigenaar uit Berbice, in toen Nederlands – vanaf 1815 Brits – Guyana. Dit huwelijk brengt hem in het Caribisch gebied, waar hij, na het overlijden van zijn gade in het kraambed, op zoek gaat naar nieuwe liefdes en andere bezigheden dan als planter in een ongezond gebied. Hij komt terecht in een draaikolk van problemen als het illegaal passeren van landsgrenzen, ziektes, insectenplagen, schipbreuken en verlies van geld en goederen. Totaal berooid en vluchtend voor schuldeisers belandt hij in Noord-Amerika waar hem een nieuw plotseling huwelijk, gevangenisstraf (vanwege zijn schulden) en dienst in het Amerikaanse leger (om vrij te komen) wachten. Alweer op de vlucht brengt hem een barre zeereis, eindigend in een schipbreuk (Swavings derde), uiteindelijk begin 1813 weer in Nederland, dan nog net deel van het Franse Keizerrijk. Bij gebrek aan alternatief begint hij een nieuwe militaire loopbaan in Napoleons leger, ziet de gruwelijke gevolgen van diens nederlagen, deserteert en neemt zonder aarzeling dienst in het leger van de kersvers gelande prins van Oranje.

Een tiental jaren lijkt er enige bestendigheid gekomen in het leven van Swaving, al is zijn oordeel over het militaire bestaan, in wiens dienst dan ook, zeer negatief. Tijdens zijn omzwervingen met het Franse leger had hij in Brussel kennismemaakt met het meisje dat zijn derde vrouw wordt. In het Nederlandse leger mochten officieren niet zonder toestemming trouwen en daarom sjoemelt Swaving met de huwelijksdatum en antedateert die (vermoedelijk) vóór zijn indiensttreding, om voor hem en zijn gezin een pensioen en/of weduwen- en wezen uitkering zeker te stellen. Dit speelt hem jaren later parten: hij wordt beschuldigd van valsheid in geschrifte. Maar hij ontsnapt uit huisarrest, gaat als verstekeling naar Londen en weet daar een bestaan op te bouwen als docent, vertaler en schrijver. In 1827 vertrekt hij met vrouw en kinderen naar Zuid-Afrika en heeft daar de laatste zeven jaren van zijn leven een respectabele loopbaan als tolk-vertaler bij het Supreme Court of Justice. Zelfs is er voor hem nog een culturele voortrekkersrol weggelegd: naar eigen zeggen uit heimwee naar zijn moedertaal verdedigt hij deze in de in 1806 door de Engelsen veroverde Kaapkolonie via het *Nederduitsch Zuid-Afrikaansch Tijdschrift*.

Tot zover een verkorte versie van Bloemgartens eveneens verkorte weergave van Swavings egodocumenten. Er is een interessant verschil met Bloemgartens eerdere levensbeschrijving van De Hartog Lémon, tijdgenoot van Swaving. Dáár moest gebrek aan archiefmateriaal over de hoofdpersoon gecompenseerd worden met uitgebreid onderzoek naar de context waarbinnen deze zich bewoog; ditmaal was dat onderzoek nodig om juist een overgrote hoeveelheid autobiografisch materiaal te controleren. Swaving produceerde tenminste vijf beschrijvingen van zijn ‘zonderlinge ontmoetingen en wonderbaarlijke lotsverwisselingen’, toen naar het schijnt zeer populair, nu zeldzaam en soms onvindbaar geworden. De honderden pagina’s dikke avonturenromans zouden in deze vorm te veel zijn voor de huidige lezer; Bloemgarten heeft een selectie gemaakt, naar eigen zeggen niet op basis van vaste criteria. De krenten uit de pap? In elk geval zijn de fragmenten zeer gemakkelijk. Om zijn lezers te plezieren heeft Swaving zijn belevenissen meermalen ‘opgeleukt’; Bloemgarten stelde zich tot taak om waarheid en verzinsel te scheiden, en heeft daarvoor niet alleen zelf veel (archieff)onderzoek verricht maar ook door anderen laten speuren in archieven in Zuid-Afrika, Engeland en Brits-Guyana.

Resultaat is een kritisch relaas over een onverdroten gelukszoeker en vrolijke opportunist; principes lijkt hij, als domineesoon, alleen gehad te hebben op het gebied van antipapisme. Hij bevocht de katholieke geestelijkheid met vlijmscherpe pen. Maar religie speelde voor Swaving evenmin als huidskleur een rol als het ging om personen van het vrouwelijk geslacht, jong, voorzien van poezelige armen, een fijne leest en beelderige kleine voetjes. Die kwam hij gelukkig vaak tegen. *En passant* komt men echter ook veel te weten over de behandeling van slaven en gevangenen, het leven aan boord en in het leger, exotische eetgewoonten en klederdrachten, kortom over van allerlei dat zich achter de coulissen van het wereldgebeuren afspeelt. Daarin ligt een niet gering belang van deze memoires.

Erno Kiljan & Antoon Erfteimeijer (red.), *Cornelis Lieste (1817-1861) – Maler des Lichts/Schilder van het licht*. Kleef: B.C. Koekkoek-Huis, 2016. 220 p. geïllustreerd, Duits- en Nederlands-talig. ISBN 978-3-934-935-77-8. € 20

Voor in de negentiende eeuw geïnteresseerde kunstliefhebbers is het geen geheimtip: op een steenworp afstand van Nijmegen ligt vlak over de grens in Kleef het B.C. Koekkoek-Huis, 'Een kunstenaarshuis uit de Romantiek'. Het gaat om het vroegere woonhuis met ateliertoren van de meeste succesvolle Nederlandse landschapschilder uit de tijd van de Nederlandse Romantiek, Barend Cornelis Koekkoek (1803-1862). Deze vestigde zich in 1834 in Kleef, gelegen op de hellingen van de Nederrijnse heuvelrug, waar hij in 1841 een tekenacademie stichtte en zich omringde met collega's, leerlingen en navolgers. In 1997 werd in het oude huis het huidige museum gevestigd, uiteraard gewijd aan de oorspronkelijke bewoner en zijn werk, maar tevens bestemd voor wisselende tentoonstellingen in relatie tot het (Kleefse) landschap of tot Koekkoek zelf. Van 21 februari tot 19 juni dit jaar was het de beurt aan de landschapschilder Cornelis Lieste (1817-1861), die tijdens een Rijnreis in 1840 ook Kleef heeft bezocht.

De uit Haarlem afkomstige, op 43-jarige leeftijd overleden Lieste verwierf bekendheid met zijn stemmingsvolle heidellandschappen, impressies van de Rijnstreek en Zwitserse berggezichten. Hierbij voldeed zijn werk volgens zijn bewonderaars bij uitstek aan het romantische ideaal van de verheerlijking van de 'verheven natuur'. De tentoonstelling is niet meer te zien, maar de begeleidende, tweetalige catalogus is wel beschikbaar en een aanwinst binnen de groeiende reeks monografieën van minder bekende negentiende-eeuwse kunstenaars.

Het boek bevat vier inleidende essays. Antoon Erfteimeijer geeft een biografische schets van de kunstenaar (met speciale aandacht voor de door Lieste oarmde vrijmetselarij), Erno Kiljan gaat uitgebreid in op Liestes oeuvre en zijn romantische onderwerpskeuze, en Marita Mathijns plaatst de beleving van de literatuur en de schilderkunst ten tijde van de Nederlandse Romantiek in een breed, Europees kader. De lofzang van kunstverzamelaar Jef Rademakers op 'de meest poëtische landschapschilder van de Nederlandse Romantiek' voegt niet veel toe aan het geheel: als de eigenaar van vijf werken van Lieste leest zijn lyrische commentaar als een ietwat commercieel getint praatje. Een interessante toevoeging is de integrale publicatie van een 'levensbericht' van de kunstenaar, uit 1862, door diens stadgenoot mr. Herman Gerlings. Na de inleidingen volgt een zo compleet mogelijke, geheel geïllustreerde oeuverecatalogus, bestaande uit 125 schilderijen, 25 werken op papier en een aantal schetsboekjes. Al met al is met deze publicatie Liestes leven en werk uitputtend gedocumenteerd. En inderdaad heeft hij zich, zoals de ondertitel vermeldt, in veel van zijn sfeervolle natuurtaferelen in het bijzonder bekommerd om de weergave van het licht. Helaas komt dat aspect in bijna alle entrees bij de schilderijen te pas en te onpas ter sprake, wat een beetje gekunsteld overkomt.

Hoewel Lieste als een romantisch landschapschilder wordt gekenschetst, kan hij zich niet meten met de immer als enige echte Nederlandse representanten van de Romantiek genoemde Wijnand Nuyen en Johannes Tavenraat. Neen, wij hebben geen Géricault, Delacroix, Turner, of Friedrich gehad. Toch wordt telkens weer getracht aan te tonen dat onze landschapschilderkunst in de periode 1800-1850 wel degelijk romantisch is geweest in de zin van de verbeelding van de eenzame, nietige mens tegenover de grootse, sublieme natuur. Als voorbeeld van Lieste in dit genre wordt steevast zijn *Waterval in het dal van Chiavenna* (ca.1854) aangedragen. Dat was het geval bij de tentoonstellingen *Meesters van de Romantiek. Nederlandse kunstenaars 1800-1850* (Kunsthall, Rotterdam, 2005) en *Groots en meeslepend. Sublieme landschappen uit de Nederlandse romantiek* (De Hallen, Haarlem, 2009). En ook in de hier besproken catalogus worden twee versies van de waterval besproken, als sublieme berglandschappen met de waterval als dramatisch symbool van de krachten der natuur.

Hoewel de tentoonstelling en het boek natuurlijk pogen het belang van Liestes [niet Lieste's zoals in de catalogus staat] kunstenaarschap aan te tonen, behoort hij niet tot het hoogste echelon. En de auteurs herhalen zichzelf bij de beschrijvingen van het oeuvre wel hinderlijk vaak, waardoor de indruk wordt gewekt dat er in veel gevallen domweg niets bijzonders te vertellen is.

Henk te Velde, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw*. Amsterdam: Prometheus, 2015. 336 p. ISBN: 978-903-5143-999. € 29,95

Hoewel bij het parlement de centrale betekenis van het spreken eigenlijk al in de naam ligt, hebben historici zich lange tijd niet bijzonder voor dit aspect geïnteresseerd. Vanuit hun eigen ervaring met parlementen waarin het debat zich tot de presentatie van vooraf achter de schermen bedisselde partijstandpunten beperkte, stonden andere thema's centraal, zoals de sociale samenstelling van de parlementariërs als groep, (grond)wettelijke kwesties en de rol van partijen. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw zijn onder de vlag van de politieke cultuurgeschiedenis aspecten die goeddeels uit het blikveld van de politieke geschiedenis verdwenen waren, echter opnieuw onder de aandacht gekomen. Daartoe behoort ook de opvatting van het parlement als communicatieruimte en een nieuwe focus op de redenaars en de praktijk van het debat.

In deze context heeft de Leidse historicus Henk te Velde met *Sprekende politiek* nu nieuwe accenten gezet. In vijf hoofdstukken, die zich afwisselend op Groot-Brittannië en Frankrijk richten, volgt hij de ontwikkelingen van het parlementaire debat van de Franse Revolutie tot het einde van de negentiende eeuw. Centraal staat daarbij steeds de verhouding van de redenaars tot hun publiek, dat metertijd niet alleen in verschillende groepen uiteenviel, maar ook van karakter veranderde. Aan het begin van de eeuw ging het in de eerste plaats om een elitair publiek dat de redevoeringen op waarde wist te schatten. De Kamerleden zelf maakten deel uit van een bredere aristocratische cultuur, waarin het gesproken woord in hoog aanzien stond. Naast zakelijke argumentatie behoorde daartoe ook een meeslepende stijl. Het aanwezige publiek in het plenum en op de tribunes, maar ook de lezers van de pers, die voor de redekunst veel aandacht had, speelden een belangrijke rol in de versterking van de legitimiteit van de parlementaire politiek. Wel werd er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het gecultiveerde publiek, waarin overigens ook vrouwen als ankerpunten van de mondaine wereld een belangrijke rol speelden, en de door volksredenaars opgezweepte volksmassa's. Met het oog op de Franse revolutie werd een al te demagogische stijl als gevaar voor de parlementaire en maatschappelijke orde gezien.

De verhouding tussen de parlementaire wereld en het publiek daarbuiten zou vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw sterk veranderen. In Frankrijk werd de openbaarheid van de verslagen al vanaf de Revolutie als wezenlijk bestanddeel van het parlementaire bestel beschouwd, terwijl de protocollanten in Groot-Brittannië lange tijd alleen inofficieel gedooft werden. Zulke schriftelijke verslagen verdrongen de orale cultuur niet. In tegendeel, ze versterkten de publieke weerklank van de debatten en de status van de beroemde redenaars. Tegelijkertijd was met name in het Britse parlement de groepsgeest vooral in het midden van de negentiende eeuw zo sterk, dat het op tijdgenoten soms de indruk maakte van een afgesloten *Club* met eigen mores en *inside jokes*. Het Franse parlement bleef sterker op buitenwereld gericht.

Aan het einde van de negentiende eeuw zou de orale retorische cultuur van de parlementen een hoogtepunt bereiken, dat tegelijkertijd haar einde inluidde. De uitbreiding van het kiesrecht, versterkte partijvorming en de opkomst van de massapers zorgden ervoor dat het publiek van de redenaars enorm vergroot werd. De homogeniteit van het aristocratische milieu en de afgesloten parlementaire kosmos werden daardoor definitief doorbroken. Daar kwam bij dat de parlementen door de uitbreiding van de staatsverantwoordelijkheden steeds sterker onder tijdsdruk kwamen te staan, waar 'obstructieve' minderheidsfracties slim gebruik van maakten. Zo groeiden het zakelijke, technische karakter van de meeste debatten en de opzwevende, emotionele stijl die bij de verkiezingsredes voor massapubliek hoorde, uit elkaar. Op de lange termijn ondergroef dit de legitimiteit van beide vormen van het gesproken woord. Dat tijdgenoten juist toen het parlement het hoogtepunt van zijn macht bereikte over een 'crisis' van het parlementaire systeem klaagden, lag er dus vooral aan, dat het parlementaire debat door deze nieuwe context radicaal van karakter veranderde.

Natuurlijk zijn aan de behandeling van de politieke geschiedenis van twee landen over een zo lange periode nadelen verbonden. Terwijl brede ontwikkelingen uit het gekozen vogelvluchtperspectief in dit boek goed uit de verf komen, moet de analyse van specifieke constellaties vaak tot

een enkele anekdote beperkt blijven. Hun interactieve dynamiek kan niet uitvoerig behandeld worden. Daar komt bij dat sommige ontwikkelingen vooral met citaten van enkele, bijzonder oplettende tijdgenoten onderbouwd worden. Voor een kritische analyse van de sociale en politieke positie van deze theoretici en de complexe relatie tussen hun oordelen en de retorische praktijk waarop deze zich richtten is in dit formaat niet altijd plaats. Zulke aspecten zullen in gedetailleerde studies met een beperkter blikveld behandeld moeten worden, die in *Sprekende politiek* dan weer een schat aan theses en analyse-instrumenten vinden.

Te Velde schrijft met humor en oog voor detail, maar zonder in jargon te vervallen. Dit maakt zijn boek voor een breder publiek geschikt. Ook omdat het naast de historische analyse hoogst actuele lessen bevat. Het geklaag over het verval van het parlementaire debat, dat juist in onze tijden van bureaucratie en populisme weer opgeld doet, gaat uit van een ideaalbeeld dat met de historische praktijk van de negentiende eeuw maar weinig gemeen heeft. De 'parlementaire gouden eeuw', waarvan in de titel sprake is, is dan ook tenminste ten dele ironisch op te vatten. Maar net als toen niet alles goud was wat er blonk, hoeven we tegenwoordig niet meteen te wanhopig bij de vaststelling, dat in het parlementaire debat naast argumenten ook gevoel en presentatie een belangrijke rol spelen.

Theo Jung